

18. “Üzeri” kelimesi hakkında bazı dikkatler

Aslı ZENGİN*

APA: Zengin, A. (2021). “Üzeri” kelimesi hakkında bazı dikkatler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 274-281. DOI: 10.29000/rumelide.948360.

Öz

Yer zarfı ve son çekim edatı olarak kullanılan *üze* kelimesi tarihî Türk lehçeleri üzerinde art zamanlı olarak ele alınmıştır. Kelimenin yalın hâlde kullanıldığı eski Türk yazıtlarından yola çıkılarak araştırmacıların kelime hakkında yaptıkları kök ve ek tartışmaları, okuma ve anlamlandırma meselelerine kısaca değinilmiştir. Makalenin asıl konusunu oluşturan ise *üze* kelimesi ile aynı kökten türeyen ve Kıpçak tesirinde gelişen Altın Ordu sahasından kalan Kırım yarlık bitiglerinde ve Memluk Kıpçakçasına ait dil yadigarlarından *Münteyül-Guzât*'ta karşımıza çıkan *üzeri*, *üzerine* ve *üzerindin* kelimelerinin yapısıdır. Yer zarfı ve son çekim edatı görevinden ziyade artık kalıcı bir isim olarak karşımıza çıkan bu kelimeler, Karışık dilli eserlerde, Oğuz Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük olan *Bahşayış Lügatında*, Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerde ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ilk gramer kitabı olan *Müyessiretü'l-Ulûm*'da tespit edilmiştir. Konu ile alakalı olarak ortaya atılmış çeşitli görüşler dikkate alınarak bu kelimenin yapısı hakkında fikir ortaya konulmak suretiyle sahaya katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *üze*, *üzeri*, yön ekleri, iyelik ekli yapılar, tarihî Türk lehçeleri

Some attentions about the word “üzeri”

Abstract

The word *üze*, which is used as the adverb of place and the final preposition, has been discussed in historical Turkish dialects. Based on the old Turkish inscriptions in which the word was used in a simple way, the root and additional discussions of the researchers about the word, and the issues of reading and interpretation were briefly addressed. The main subject of this article is the structure of the Turkish word *üze* and its conjugates, *üzeri*, *üzerine* and *üzerindin*, which appear in yarlık and bitigs of Kırım remaining from the Golden Horde developed under the the Kipchak influence and in *Münteyül-Guzat*, one of the reliqs of the Mamluk Kipchak language. These words, which now appear as a permanent name rather than the adverb of place and the last inflectional preposition, are used in mixed-language works, in the oldest dictionary written in Oghuz Turkish, in the *Bahşayış Dictionary*, in Old Anatolian Turkish works and in the first grammar book written in Ottoman Turkish, *Müyessiretü'l-Ulûm*. It has been tried to contribute to the field by presenting an idea about the structure of this word by taking into account the various opinions put forward on the subject.

Keywords: *üze*, *üzeri*, direction affixes, structures with possessive affixes, historical Turkish dialects

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD (İstanbul, Türkiye) asluygun@istanbul.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-0892-9880 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 15.03.2021-kabul tarihi: 20.06.2021; DOI: 10.29000/rumelide.948360]

1. Giriş

Bir yer zarfı ve son çekim edatı olan *üze* kelimesi eski Türk yazıtlarından itibaren karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu döneme ait yazıtlarda geçtiği yerler şu şekildedir: Köl Tigin (Doğu yüzü 1, 10,16, 17, 22, 26), Bilge Kağan (Kuzey yüzü 10, 12; D 2, 3, 9, 15, 18, 21, 35; Batı yüzü 1, 3) ve Tonyukuk (Güney yüzü 9, 20, 25), Ongi (3, 12), Taryat /Terhin (Doğu yüzü 4; Batı yüzü 3) ve Moyun Çor/Şine Usu (Kuzey yüzü 3). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının doğu yüzlerindeki birinci satırda geçen ve yer zarfı olarak kullanılan *üze* kelimesiyle ilgili bazı yerli ve yabancı araştırmacılar görüş beyan etmiş, kelimenin kökeni, okunuşu ve anlamlandırılması epeyce tartışmaya konu olmuştur.

Kelimenin kökeni ile ilgili ortaya atılmış olan görüşlerden özellikle üçü öne çıkmıştır: Görüşlerden ilki Annemarie von Gabain'e aittir. Gabain, *üze*'nin farazî bir *üz-* (**üz-* “büyüme, yetişme”ten) fiilinin *-e* zarf-fiil eki olarak oluşmuş şekli olduğunu düşünür (Gabain, 1988: 95). İkinci görüş Talat Tekin'e aittir. Tekin, kelimeyi *üz* “üst, yukarı kısım” anlamında bir isim kökünden *-e* eski yönelme-bulunma ekiyle türemiş bir yer zarfı olarak kabul eder (Tekin, 2013: 168). Üçüncüsü ise Necmettin Hacıeminoğlu'nun görüşüdür. Hacıeminoğlu, *Üze/Öze Meselesi* başlıklı yazısında Talat Tekin'in görüşüne itiraz etmiş, kelimenin kökünü farazî **ü-* fiil köküne indirgemıştır. “Yükselmek” manasına gelen bu **ü-* fiilinden, fiilden fiil yapma eki ile meydana getirilmiş bir *üz-* gövdesine ulaşan Hacıeminoğlu, Gabain ile aynı görüşü paylaşmıştır. Neticede o da *-e* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiş bir *üze* kelimesini ortaya koymuştur (Hacıeminoğlu, 1987, 16).

Kelimenin biz de **üz-* fiilinden *-e* zarf-fiil ekinin kalıplaşması yoluyla oluşmuş bir yer zarfı ve son çekim edatı olduğunu kabul ediyoruz. Bunun gerekçelerini yeri geldikçe izah etmeye çalışacağız.

Kelimenin kökeninde olduğu gibi okunuşunda da araştırmacılar arasında farklılıklar görülmektedir. Göktürk alfabesinde *ö* / *ü* seslerinin ayırt edilememesi sebebiyle kimi araştırmacılar tarafından *ö*, kimileri tarafından da *ü* ile okunmuştur. Kelimenin yer zarfı olarak geçtiği Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün birinci satırı, yazıtlar üzerinde araştırma yapan ilk okuyuculardan Wilhelm Radloff ve Vilhelm Thomsen tarafından *öze* şeklinde okunmuştur; ancak daha sonra Vilhelm Thomsen tarafından *üze* şeklinde düzeltilmiştir. W. Bang, kelimeyi Brahmi harfli metinlerdeki imlayı dikkate alarak *üze* şeklinde okumuştur (Tekin, 2013: 167). Benimsenen bu *ü*'lü okuyuş, Hüseyin Namık Orkun, Sergei E. Malov, Rene Giraud, Talat Tekin, Muharrem Ergin, Talat Tekin, Volker Rybatzky, Arpad Berta, Hatice Şirin, Mehmet Ölmez, Erhan Aydın ve Ahmet Bican Ercilasun tarafından da devam ettirilmiştir (Gürbüz, 2020: 265).

Kelimenin anlamlandırılması da kökeni ve okunuşu kadar tartışma yaratmıştır: W. Radloff, eserinin sözlük bölümünde kelimeyi *über* “üstünde, üzerine” şeklinde tercüme etmiş, V. Thomsen ise “yukarıda” şeklinde anlamlandırmıştır. V. Thomsen, sonraki yayımında ilk yayımındaki görüşünü değiştirerek “yukarıda, üstte” şeklinde bir manayı tercih etmiştir (Gürbüz, 2020: 265).

Yong Song Li'ye göre, *üze* kelimesinin anlamı “üstte, yukarıda, üzerine, üzerinde; gereğince; ile” şeklindedir (Li, 2004: 531). “*Gereğince* ve *ile*” anlamları konumuzun dışında kaldığından dikkate alınmayacaktır.

Yazıtlarda *üze* kelimesinin geçtiği örnekler incelendiğinde kelimenin *+rA* yön eki almış bazı kelimelerle paralel bir şekilde kullanıldığı görülür: *Üze kök: teŋri: asra: yağız: yér: kılntokda: ékin ara: kişi ogh: kılınmış:* “Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında (da)

insan oğlu yaratılmış” (Ölmez, 2015: 80-92). **Üze** *teşri: basmasar: asra yêr telinmeser*: “Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezde” (Ölmez, 2015: 83-96). Örneklerde görüldüğü üzere *üze* kelimesi, bulunma hâli fonksiyonunda kullanılmış olan *+rA* yön ekinin verdiği anlamda ve yer zarfı olarak kullanılmıştır. Bu noktadan hareketle Marcel Erdal’ın *üze* kelimesi ile alakalı olarak ortaya attığı görüşlerden biri de şu şekildedir: Erdal, kelimeye farklı bir açıdan yaklaşmış ve Eski Türkçede yönelme-bulunma hal eki *+rA*, eğer kökünde /r/ bulunan kelimelerden sonra gelmişse bunun *+yA* şeklinde bir yapıya gelişmiş olabileceğini ileri sürmüştür; *beriya*<**berira*, *yîrya*<*yîrra*, *kuriya*<*kurîra* kelimelerini de örnek göstermiştir. Bununla birlikte aslında *üze* kelimesinin de böyle bir yapıdan gelişmiş olabileceğini belirtmiş ve Eski Türkçedeki /z/’nin Proto-Türkçede **r*’ye denk geldiğini ve kelimenin Çuvaşçada *vir* “upper (üstte, yukarıda)” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. “Üze”yi, *ür* isminden *+rA* hal eki ile yapılmış bir kelime olarak değerlendirmiş ve bu şekilde okuyup anlamlandırmayı tercih etmiştir (Gürbüz, 2020: 265-266).

Üze, yazıtlarda sadece yalın halde kullanılmıştır. Ancak Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren çeşitli eklerle karşımıza çıkmaktadır: *üzäki* “üstteki, yukarıdaki”, *üzäsindä* “üzerinde” (Ölmez, 1991: 58), *üzelik* “yükseklik”, *üzeliksiz* “daha üstü olmayan, en üst, en üstün, ulaşılamaz” (Usta, 2012: 694).

Üze kelimesi *Divanü Lügati-t-Türk*’te (Atalay, 1999: 720) yalın halde geçer. Kelime *Atebetü’l-Hakayık* (2006: 79) ve *Kutadgu Bilig*’de (Arat, 2005: 429) R. Rahmeti Arat tarafından ö sesi ile okunmuştur. *Atebetü’l-Hakayık*’ta *özesinde* “üzerinde” kelimesi bulunmaktadır (Arat 2006: 79). *Kutadgu Bilig*’de kelimenin *+le* enklitiği ile *özele* “üstünde, üzerinde” şekline tesadüf edilmiştir (K. B. 2155, 2432, 4261, 5365).

kılıç baş **özele** mesel beglik ol
küniñe anar miñ hatarlıg işi (K.B. 2155)

“*Beylik baş **üzerinde** bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır*” (Arat 2005: 429)

Kelimenin *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*’nde (*Rylands Nüshası*) (Ata, 2004) ek almış hali bulunmazken, *TİEM* 73 numarada kayıtlı olan *Kur’an Tercümesi*’nde (Ünlü, 2004: 721) yine *Kutadgu Bilig*’de olduğu gibi *+le* enklitiği ile *özele* “üzerine, üzerinde” şekli tespit edilmiştir.

Kelime *Harezmi-Altınordu Türkçesi* ile kaleme alınmış eserlerde şu eklerle görülmektedir: *üzele* “üstünde” (*Muînü’l-Mürîd* 203/2), *üzer<i>ge* “üzerine” (*Kırım Sahasına Ait Yarlık Bitikleri* I/49), *üzerine* “üzerine” (*Kırım Sahasına Ait Yarlık Bitikleri* VI/13), *üzeyök* “tam üzerinde” (*Nehcü’l-Ferâdis* 182/8), *üzre* “üstünde, üzerinde” (*Nehcü’l-Ferâdis* 210/8, *Kıyasü’l-Enbiyâ* 110v/6; *Muînü’l-Mürîd* 122/2; *Muhabbet-Nâme* (1) 3/15; *Kırım Sahasına Ait Yarlık Bitikleri* I/35; *Muhabbet-Nâme* (2) 10/92) (Ünlü, 2012: 642).

Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış metinlerde kelimenin ek almış halleri şu şekildedir: *üzek* “üst, satıh, yüz” (*Baytaratü’l-Vâzih*), *üzere* “üzerine” (*Kitâb Fî İlmi’n-Nüşşâb*, *Münyetü’l-Guzât*), *üzeri* “üzeri, üstü” (*Münyetü’l-Guzât*), *üzre* “üzerine, üstüne” (*Kitâbu Bulgatü’l-Müşâtâk Fî Lügati’t-Türk ve’l-Kıfçak*, *Kitâbü’l-İdrâk Li-Lisâni’l-Etrâk*), *üzüre* “üzere, üzerine, üstüne” (*Kitâb Fî İlmi’n-Nüşşâb*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*) (Toparlı vd. 2007: 299-300).

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış eserlerde üzere “üzerine, üzerinde” (*Yusuf Emirî Divânı*), *üzre* “üzerine, üstüne, üzerinde” (*Şeyh Süleyman Lügati*, *Bedayi’ü’l-Vasat*, *Mevlâna Sekkâki Divânı*, *Gülistan Tercümesi*, *Nevâdirü’n-Nihâye*, *Hüseyin Baykara Divânı*, *Lütfi Divânı*, *Târih-i Enbiyâ ve*

Hukemâ, TMA, Münşe'ât, Yusuf Emirî Divânı, Şecere-i Terâkime, Fevâ'idü'l-Kiber, Şiban Han Divânı, Mahbûbû'l-Kulûb, Gül ü Nevruz şekilleri bulunmaktadır (Ünlü, 2013: 1201).

Karışık Dilli Eserler Devresine ait *Behcetü'l-Hadâyık'ta üze, üzerüme, üzerüne, üzerinde, üzre* (Canpolat, 2018: 37, 40, 134, 204, 252, 254, 274, 284), *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi'nde üze* “üzerini, üzerinde” ve *üzere* “üzerini, üstüne” (Uygun, 2007: 651) şeklinde kullanılmıştır.

Batı Türkçesinin ilk döneminde kaleme alınmış olan eserlerden *Yunus Emre Divânı'nda* (Tatçı, 1990) ve *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ında* (Güvenen, 2016) *üze* kelimesi yalın ve çekimli halde bulunmamaktadır. Şeyyad Hamza'nın *Mirâcnâme'sinde üzre* “üzere” (Güzelişik, 1996: 125) kelimesine tesadüf edilmiştir. Aşık Paşa'nın *Garib-nâme'si* üzerinde sistematik bir gramer çalışmasını doktora tezi olarak hazırlayan Avni Gözütok, yön ekini anlattığı bölümde *-rA* ekine *üze+re* ve *üz+re* kelimelerini örnek olarak verir. Bu ekini metinde kalıplaşmış olarak görüldüğünü belirtir (Gözütok, 1991: 191). Kadı Burhaneddin Divânı'nda *üze* kelimesi yalın halde bulunmaktadır (Ergin, 1980: 496) Şeyhî'nin *Hüsrev u Şirin'inde üzre* (Tülübaş, 2018: 769) ve *üzere* (Tülübaş, 2018: 149) kelimeleri görülmektedir.

Üz- fiil kökü, üzerine aldığı *+e* zarf-fiil ekinin kalıplaşması sayesinde yer bildiren bir zarf ve bir son çekim edatı olarak yalın halde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi dil devresinden itibaren üzerine iyelik eki almaya başlamıştır: Eski Uygur Türkçesi döneminde *üzäsindä* “üzerinde” (Ölmez, 1991: 58); Karahanlı dil devresinde *özesinde* “üzerinde” (Arat, 2006: 79); Harezmi-Altınordu dil devresinde *üzlerine* “üzerine” (Ünlü 2012: 642); Kıpçak dil devresinde *üzeri* “üzeri, üstü” (Toparlı vd., 2007: 299-300); Eski Anadolu Türkçesinde *üzeri* “üzeri” (Kanar, 2011: 714), Osmanlı Türkçesinde *üzeri* “üzeri” (Balaban, 2019: 193). Esasında iyelik eki almış olan bu yapılar artık son çekim edatı veya yer zarfı fonksiyonundan çıkarak bir şeyin ismi olma durumuna geçmişlerdir. Bu kısımda *üze*'nin tarihî Türk lehçelerinde üçüncü teklik şahıs ekini alarak isim görevinde kullanılışı ele alınacaktır:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) Suvamaprabhasasütra'da* (Ölmez, 1991: 58) *üze* kelimesi *+si* üçüncü teklik şahıs iyelik eki, zamir *n'si* ve *+te* bulunma eki almış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. (*üze+si+n+te*). Örgün “taht” kelimesiyle bir tamlama oluşturan *üze* kelimesi tamlanan eki almıştır:

10 v(a)çirazan örgün **üz-esinte** b(e)k

10 taht (iki.) (*Vajrôsana*) *üzlerinde* sağlam (bir şekilde) (Ölmez, 1991: 58)

Atebetü'l-Hakayık'ta (Arat, 2006: 79, 101) da sadece bir yerde *özesinde* “üzerinde” kelimesine tesadüf edilmektedir:

yağan bolsa yüklüg **özesinde** zer

üzlerinde altın yüklü bir fil olsa

Harezmi-Altınordu Türkçesi ile kaleme alınmış olan *Kırım Sahasına Ait Yarlık Bitikleri'nde üzerine* “üzerine” kelimesi bulunmaktadır (Ünlü, 2012: 642).

K.6,13 Ma'rüz oldur ki şerif hâzretinizden biz miskîn hâdimlerinize kelâmı şerif keldi ki hünkâr hâzretleri Kara Boğdan 'aleyhi'lla'ne **üzlerine** gazâyâ kaşd eyledi.

K.7, 17 ...revâne olduğdan sonra ma'rüz olunan oldur ki hâş kuluñuz muhibbâne ve muhlîşâne du'â ve te'hâyâ vâsıl olandın soñ yer öpüp i'lâm kılnur kim ruk'ai şerifiniz bize değdi -elhamdüli'llâh- besî gâyet sevindük, öpüp başımız **üzlerine** koduk.

K.7,28 Timür Beg'nün ***üzerine*** kilür diyü haber kildi (Özyetgin, 1996:120, 124).

XIV. asrın ikinci yarısında-XV. asrın başında Arapçadan Türkçeye çevrilen Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l-Guzât*'ta da *üzerindin* “*üzerinden*” kelimesi bulunmaktadır (Uğurlu, 1984: 24, 40).

(34a/5) Andın sonra tüpin at başı ***üzerindin*** sağ yanga keçürgil...“Ondan sonra dibini atın başı *üzerinden* sağ tarafa geçir...”

(52a/5) Anıñ üçün kim fâris yér üzere mutamakkinrek turur sançmaqlıqqa at ***üzerindin***. “Çünkü (bir) atlı yer üstünde at üzerinde(ki) kişiden daha iyi saldırabilir.

Karışık Dilli Eserler Devresine ait *Behcetü'l-Hadâyık*'ta *üzerinde* (Canpolat, 2018: 252), dönemin diğer eserlerinden *Kıssa-i Yusuf*'ta *üzeri* “*üstüne, üzerine*” (Cin, 2004: 1018) şeklinde geçmektedir.

Batı Türkçesinin mevcut eserleri ve dönemleri incelendiğinde şöyle bir durum karşımıza çıkmaktadır: Oğuzcanın yazı dili olma sürecinin başlangıcına ait olduğu düşünülen *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati* isimli eserde *üzeri* “*üzeri, üstü; üzerinde*”, *üzerine* “*üzerine; için*” şeklinde üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış halde geçmektedir (Turan, 2001: 71).

Eski Anadolu Türkçesi dil devresine ait eserlerden Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri üzerinde dil incelemesi yapan Mecdut Mansuroğlu, yönelme ekini anlattığı kısımda *-ra, -re; -ru, -rü; -aru, -erü* eklerinin şiirlerdeki kullanımına değinir. *-ra, -re* ekinin anlatımında *üze-re, üz-re* ve yönelme ekiyle beraber *üze-r-ne* örneklerini verir (Mansuroğlu, 1958: 113). Kelimenin esasen *üzer<i>*ne şeklinde olması gerekirdi. Ancak aruzun hezec bahriyle Türkçe manzumeler yazan Sultan Veled'in, iyelik ekini düşürmek suretiyle kelimeye bir tasarrufa gittiğini söylemek mümkündür. *Üzerne* kelimesinin geçtiği beyit şu şekildedir:

Ne yağmurdur ki yağdı cân ***üzerne***,

ki cāndan biñ gülef, biñ bağ bitti (Mansuroğlu, 1958: 42).

Ahmed Fakih'in *Kitābu Evsāf-ı Mesācidi's-Şerife*'sinde *üzerine* “*üzerine*” (Yılmaz, 2018: 229) ve *üzerinden* “*üzerinden*” (Yılmaz, 2018: 236) kelimeleri mevcuttur. Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahār*'ı üzerinde hazırlanan bir doktora tezinde yön durumu ekinin kalıplaşarak kalıcı adlar oluşturduğu belirtilerek şu örnekler verilmiştir: *içre, ilerü, taşra, üzerine, yuħaruya, yuħarı* (Gaddar, 2012: 46). *Dede Korkut Kitabı*'nın İndeksinde *üzer* kelimesi kök olarak alınmış ve üzerine gelen ekler *üzer-inde, üzer-inden* şeklinde ayrılarak verilmiştir (Ergin, 1997: 308).

Osmanlı Dönemi'nde yazıldığı bilinen en eski gramer kitabı olan *Müeyyessiretü'l-Ulûm*'da “*Ammā **üzerine** diseñ bu taqdirce ism olur; zira ki muzaf oldı, bu kelimenün izafeti ismiyyetine delildür, ammā tahkik budur ki ism olmaya, egerçi şuret-i izafetde getirildi, lakin haqiqatde izafet yokdur.*” şeklinde bir açıklama bulunmaktadır (Balaban, 2019: 193). *Üzerine* kelimesinin tamlanan durumuna geçmesi halinde isim olduğuna değinilmiştir.

Yapılan taramalar neticesinde *üze*'nin üçüncü teklik şahıs iyelik ekini almış *üzeri* şekli ile bunun da yönelme ve bulunma eklerini almış halleri olan *üzerine* ve *üzerindin* şekillerine tesadüf edilmiştir. Ortaya çıkan bu çekimli yapıların gramatikal olarak izahı çeşitli güçlükler doğurmuştur. Bu hususta *Türk Dilinde Sontakalar* isimli eserinde Yong Song Li şöyle bir fikir ortaya atmaktadır: “Muhtemelen *üzere* (**üz+e+re*) sözcüğünün *üzer+e* “yönelme eki” olarak yanlış çözümlenmesi sonucu ortaya çıkan *üzer* sözcüğü, yalın halde kullanılmaz, çekimli biçimleri kullanılır” (Li, 2004: 773). Yong Song Li bu

izahın hemen ardından verdiği dipnotta Gagavuzcada *üzerä* kelimesinin işaret zamirleriyle (o *üzerä* “o hususta, o yüzden” gibi) kullanımına değinir ve Gagavuzlarca *üzerä*’nin *üze+rä* değil de *üzer+ä* şeklinde çözümlenmiş olduğunu ve böylece *üzerinä*...vb. şekillerin ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Hatta Türkiye Türkçesindeki *üzerine* biçiminin de belki bu şekilde açıklanabileceğini ifade eder (Lİ, 2004: 773).

Bütüncül bir yapıya sahip olan dil ve zihin olgusu pek tabii bu kelimedede böyle bir yanılgıya düşmüş olabilir.

Muharrem Ergin’in (Ergin, 2009: 242) verdiği bilgiye göre, Eski Türkçeden itibaren karşımıza çıkan yön ekleri *+ğaru*, *+gerü*; *+ra*, *+re* ve *+ru*, *+rü* şeklindedir. Bugün çekim eki olmaktan çıkıp yapım eki durumuna girmiş olan yön ekleri *+ra*, *+re*, *+arı*, *-eri* olmak üzere iki çeşittir: *son-ra*, *taş-ra*, *üze-re*, *üz-re*, *dış-arı*, *iç-eri*, *il-eri*, *yuk-arı* misallerinde olduğu gibi. *+ğaru*, *+gerü* eki, Batı Türkçesine geçerken *ğ* ve *g*’nin düşmesi ile *+aru*, *+erü* şekline girmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ek yuvarlak vokalli olarak hep *+aru*, *+erü* şekline girmiştir. *+ğaru*, *+gerü*’nün de *+ğa*, *+ge* ve *+ru*, *+rü*’den meydana gelmiştir ve asıl yön eki *+ru*, *+rü* ve *+ra*, *+re*’dir.

Ergin’in belirttiği bu husus Türkiye Türkçesinde zarf ve edat fonksiyonunda kullanılan “amacıyla, şartıyla, neredeyse; gibi” anlamlarına gelen *üzere* kelimesi için geçerli olabilir. Aşağıda *üzere*’nin bünyesinde bulunan *+re* yön ekinin çekim eki fonksiyonunu yitirip yapım eki fonksiyonu kazandığı örnekler sıralanmıştır:

1. Zarf fonksiyonunda “amacıyla” anlamında:

“Müzakere bitince üç dört gün sonra gene evde buluşmak **üzere** ayrıldılar.” Peyami Safa.

2. Zarf fonksiyonunda “şartıyla” anlamında:

Akşama geri vermek **üzere** bu kitabı alabilirsiniz.

3. Zarf fonksiyonunda “neredeyse” anlamında:

“Bu yangın kalbimizde başlıyorsa yani ümitsiz bir aşka düşmek **üzere** olduğumuzu hissederek ne yapalım?” Reşat Nuri Güntekin.

4. Edat fonksiyonunda “gibi” anlamında:

Daha önce belirtildiği **üzere**. (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.03.2021).

Ayrıca Ergin’in de belirttiği gibi Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde yön eki yuvarlak vokalli olarak *+aru*/*+erü* şeklindedir. Ancak tarihî Türk Lehçelerinde karşılaştığımız yapılar *üzeri* şeklinde yani düz vokallidir.

2. Sonuç ve öneriler

Yer zarfı ve son çekim edatı olarak kullanılan *üze* kelimesi ile aynı köke dayanan *üzeri*, *üzerine* ve *üzerinden* kelimeleri incelemeye konu olan metinlerde almış olduğu üçüncü teklik şahıs iyelik eki yani tamlanan eki sebebiyle kalıcı birer isim haline gelmiştir.

Üzeri şeklinin bazı metin dizinlerinde ve bazı sözlüklerde *üzer* şeklinde kök olarak alındığından yukarıda bahsetmiştik. Esasında bu doğru bir yaklaşımdır. Zira bir yerde *üzer* kelimesinin kök halinde kullanımına tesadüf edilmiştir: XVI. yüzyıla ait olan *Tarih-i Şâhî*’de “Fülân vilâyette **üzer** yerimizde bir kal’a var, bir bölük mühsitler içine girmişler yohsulları iğen incittiler, sen padişahı artık hiç mededimiz yoktur” (<https://sozluk.gov.tr/>). Bu örnek elimizdeki tek örnek olmakla beraber, kelimenin

kalıcı bir isim olarak *üzer* şeklinde XVI. yüzyılda kullanıldığının bir delilidir. Bu kelime, *üz-* fiilinden, *-er* sıfat-fiil ekiyle yapılmış bir isimdir (Hacıeminoğlu, 1987, 16). Kıpçak tesirinde gelişen Altın Ordu sahasından kalan Kırım yarlık bitiglerinde, yine Memluk Kıpçakçasına ait dil yadigârlarından *Münyetü'l-Guzât*'ta ve sonraki eserlerde karşımıza çıkan *üzeri* kelimesinin bu *üzer* kelimesiyle bir ilgisi olduğu muhakkaktır. Elimizdeki tek örnekte *üzer yer* yapısı bir sıfat tamlamasıdır. Üzer “üst” anlamında kullanılmıştır. Ancak (herhangi bir şeyin) *üzeri* dediğimizde “üst” anlamına gelen bu kelime iyelik eki almaktadır. Böylece tamlanan durumuna geçen bir *üzer+i* ismiyle karşılaşmış oluruz.

Yaptığımız taramalar neticesinde *üze* kelimesinin *+i* üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış şeklini Harezmi Türkçesi dil devresinden itibaren görmeye başladığımızı tespit ettik. Bu dönemden itibaren XVI. yüzyıla değin yalın halde bir *üzer* çekimine tesadüf etmedik. Ancak eserler üzerinde yapılan çalışmalarda gerek dil bahislerinde gerekse de eserlerin dizinlerinde, araştırmacıların tasarrufuna göre *üzer* kelimesinin kök olarak alındığını gördük.

Tarama Sözlüğü'nde tespit edilen örnek vasıtasıyla, Gagavuz Türklerinin kelimeyi yanlış yerden bölmeleri diye bir sorun da ortadan kalkmaktadır. Ayrıca çeşitli çalışmalarda karşımıza çıkan *üzere*, *üzre*, *üzerine*, *üzerinden* ...vb. yapıların kök halinin karışıklığı meselesi de giderilmektedir.

Tarama Sözlüğü'nde görülen *üzer* yapısının tek örnek olduğunun ve tek örnek karşısında ihtiyatlı davranmak gerektiğinin bilinciyle, *üzeri* kelimesinden yola çıkarak yapmaya çalıştığımız bu art zamanlı incelemede, kelimenin kullanım biçimlerini ve kelime üzerindeki tartışmaları sahanın dikkatine sunarak küçük de olsa bir katkıda bulunmayı umuyoruz.

Kaynakça

- Arat, R. Rahmeti (2005). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı.
- Arat, R. Rahmeti (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Balaban, Fatma (2019). *Müeyyiretü'l-Ulûm: Türkiye Türkçesine Aktarımı-Dizinler*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Canpolat, Mustafa (2018). *Behcetü'l-Hadâik Fî Mev'izeti'l-Halâik*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Cin, Ali, *Ali-Kıssa-i Yûsuf: İnceleme-Metin-Dizin*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erdem, Melek (1992). *Kitâb-ı Güzide (76a-134a): İnceleme-Metin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Ergin, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ergin, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Feşel Güzelışık, Gülten (1996). *Şeyyad Hamza Mi'râc-Nâme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Gabain, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gaddar, Zeliha (2012). *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Gözütok, Avni (1991). *Garîbnâme'nin Dili Üzerinde Sistemik Bir Gramer Çalışması*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

- Gürbüz, Emine (2020). *Türkiye’de Yapılan Çalışmalarda Orhon Yazıtlarını Okuma ve Anlamlandırma Farklılıkları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Güvenen, Ebru (2016). *Mantık’-Tayr’ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1987). “Üze/Öze Meselesi”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. Ankara: 5-14.
- Kanar, Mehmet (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say.
- Li, Yong Song (2004). *Türk Dilinde Sontakılar*. İstanbul: Kebikeç.
- Mansuroğlu, Mecdud (1958). *Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Ölmez, Mehmet (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin, Çeviri, Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) Suvamaprabhasasütra*. Ankara: Türk Dilleri Araştırma Dizisi I.
- Özyetgin, Ayşe Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK.
- Tatçı, Mustafa (1990). *Yunus Emre Divanı: İnceleme-Metin*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Tekin, Talat (2013). “Üze Zarfı Hakkında”. *Makaleler I*. Yay. Haz.: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: TDK: 167-173.
- Toparlı, Recep, Vural, Hanefi, Karaatlı, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK..
- Turan, Fikret (2001). *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lüğati*. İstanbul: Bilimsel Akademik.
- Tülübaş, Tuba (2018). *Hüsrev ü Şirin: Metin-Dil Özellikleri-Gramatikal Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Uğurlu, Mustafa (1984). *Münşeyü’l-Guzât: Metin-İndeks*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Usta, Zerrin (2012). *Eski Uygur Türkçesinin Sözcük Haznesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.
- Uygun, Aslı (2007). *Karışık Dilli Bir Kur’an Çevirisi Yazmanın 144^b -183^a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Ünlü, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi: TİEM 73 235v/3-450r/7 Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ünlü, Suat (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Yılmaz, Ekrem (2018). *Ahmed Fakih’in Kitābu Evsāfi Mesācidi’ş-Şerīfe İsimli Eseri Üzerine Söz Dizimi İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

İnternet kaynakları:

<https://sozluk.gov.tr/>

Kısaltmalar

a.g.e. adı geçen eser.

Çev. çeviren

Yay. Haz. yayına hazırlayan

K. Kırım yarlık ve bitigleri

K. B. Kutadgu Bilig

s. sayfa